

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/65-78>**Cultural–moral values and their impact on economic development: a comparative analysis of theoretical and empirical studies (20th–21st centuries)****Aysel Ashirli**Institute of Economy of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Researcher of the Department of “Theoretical Basis of Economic Policy”,

Ph.D. Student

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Abstract: The purpose of the research: The main purpose of this study is to systematize the impact of moral values on economic development through a multidimensional theoretical and empirical approach and to define the analytical boundaries of the concept of “moral values” within the context of economic behavior and institutional stability. The research aims to clarify how moral values manifest both in religious-ethical and socio-cultural dimensions, as well as to identify the indirect mechanisms through which these values influence economic activity and welfare indicators.

The methodology of the research: Methodologically, the study is based on a systematic literature review and comparative analysis. Through the literature review, theoretical and empirical studies examining the influence of moral and cultural factors on economic development were classified; through comparative analysis, differences in approach, conceptual similarities, and methodological boundaries among these studies were identified.

The originality and scientific novelty of the research: The novelty of the study lies in integrating moral and cultural values not merely within the religious and ethical context but within the framework of a “cultural-moral software” that connects them to the behavioral and institutional foundations of economic activity. This approach analytically demonstrates the formative role of moral values in economic development through mechanisms such as cultural codes, social capital, and institutional environment.

Keywords: moral values, culture, religion, ethics, institutionalism, social capital, economic sociology, economic development.

Mədəni–mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: nəzəri və empirik tədqiqatların müqayisəli təhlili (XX-XXI əsrlər)

Aysel Aşırılı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

“İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları”

şöbəsinin kiçik elmi işçisi

dissertant

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirini çoxşaxəli nəzəri və empirik yanaşmalar əsasında sistemləşdirərək “mənəvi dəyərlər” anlayışının iqtisadi davranış və institusional sabitlik kontekstində analitik sərhədlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat mövzusunun həm dini-əxlaqi, həm də sosial-mədəni istiqamətlərdə necə təzahür etdiyini aydınlaşdırmaqla yanaşı, mənəvi dəyərlərin iqtisadi fəaliyyət və rifah göstəriciləri üzərindəki dolaylı təsir mexanizmlərini müəyyən etməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın metodologiyası: Metodoloji baxımdan tədqiqat sisteməlik ədəbiyyat icmalı və müqayisəli analiz yanaşmasına əsaslanmışdır. Ədəbiyyat icmalı vasitəsilə mənəvi və mədəni amillərin iqtisadi inkişafa təsirini araşdıran nəzəri və empirik tədqiqatlar qruplaşdırılmış, müqayisəli analiz üsulu ilə isə bu tədqiqatların yanaşma fərqləri, konseptual yaxınlıqları və metodoloji sərhədləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın originallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, mənəvi və mədəni dəyərləri yalnız dini və əxlaqi kontekstdə deyil, “mədəni-mənəvi proqram təminatı” anlayışı çərçivəsində iqtisadi fəaliyyətin davranışsal və institusional əsasları ilə birləşdirir. Bu yanaşma mədəni kodlar, sosial kapital və institusional mühit kimi mexanizmlər vasitəsilə mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişaf prosesində formalaşdırıcı rolunu analitik şəkildə göstərir.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, mədəniyyət, din, əxlaq, institusionalizm, sosial kapital, iqtisadi sosiologiya, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı tədqiqatların intellektual kökləri qədim və orta əsrlərə qədər uzanır. Həmin dövrlərdə bu amillər əsasən din və əxlaq kontekstində öyrənilir, cəmiyyətin iqtisadi və sosial davranışları mənəvi qaydalar və etik prinsiplərlə izah edilirdi. Lakin klassik iqtisadi nəzəriyyə bu sahəyə daha az diqqət ayırmış və insanın iqtisadi fəaliyyətini yalnız rəşional seçimlər çərçivəsində analiz edərək “homo economicus” anlayışını ön plana çıxarmışdır. Nəticədə mənəvi və mədəni faktorlar iqtisadi təhlildə geri plana keçmişdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq dəyişən qlobal mühit, texnoloji inkişaf, bilik və innovasiya kimi amillərin iqtisadi əhəmiyyətinin artması mənəvi və mədəni faktorları yenidən diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Əvvəlcə insan kapitalı, daha sonra isə sosial kapital anlayışları iqtisadi rifahın mühüm amillərindən birinə çevrilmiş, bunun nəticəsində mədəni faktorların iqtisadi fəaliyyətə təsiri daha aydın müşahidə olunmağa başlamışdır. Buna paralel olaraq, mədəni və mənəvi amillərin tədqiqinə yönəlmiş qlobal və regional sorğular yalnız dini və əxlaqi motivasiyaları deyil, həm də fərdi və kollektiv davranışları, sosial qarşılıqlı təsirləri, motivasiya mənbələrini və innovasiya potensialını əhatə edən daha kompleks mənəvi faktorları nəzərə almışdır. Eyni zamanda, dəyərlərin kəmiyyət təhlili metodlarının inkişafı mənəvi və mədəni faktorların iqtisadi rifah və inkişaf göstəricilərinə təsirinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsini mümkün etmişdir.

Bu baxımdan, mövcud elmi yanaşmalar fonunda bu tədqiqatın məqsədi mənəvi dəyərlər anlayışını konseptual cəhətdən aydınlaşdırmaq, onun iqtisadi fəaliyyət və rifahla qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək, həmçinin bu istiqamətdə aparılmış əsas tədqiqatların nəticələrini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu yanaşma mənəvi və mədəni faktorların iqtisadi nəzəriyyədəki yerini daha dərindən anlamağa, onların müasir iqtisadi inkişaf modellərinə təsir mexanizmlərini və praktik əhəmiyyətini

müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Mədəni və mənəvi amillərin iqtisadi inkişafa təsiri üzrə tədqiqatların genişlənməsi

“Milli-mənəvi dəyərlər” anlayışı xalqın tarixi, mədəni, sosial və dini təcrübəsi nəticəsində formalaşan, fərdi və ictimai davranışı istiqamətləndirən dəyərlər sistemini əhatə edir. Bu dəyərlər cəmiyyətin mənəvi inkişafının, milli kimliyinin qorunmasının və sosial nizamın təmin edilməsinin əsasını təşkil edir, həmçinin fərdin davranış və qərarvermə proseslərini tarixi, dini və mədəni kontekstə uyğun şəkildə formalaşdırır (AR Prezidentinin Fərmanı, 2005; Quliyev, 2016; Əliyeva, 2018).

Hofstede (2001, s. 1-3, 10-11) və Tarhan (2022, s.23-24) dəyərlərin universal (bəşəri prinsiplər), mədəni (cəmiyyətə xas davranış və normativlər) və fərdi səviyyədə formalaşdığını göstərir. Şvarts isə dəyərlərin iyerarxik strukturunu və sosial, siyasi və iqtisadi institutlarla qarşılıqlı təsirini vurğulayır; kollektiv davranış nümunələri cəmiyyətin mədəni istiqamətini müəyyən edir (Schwartz, 1999). Bu kontekstdə, mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin sosial təzahür istiqaməti kimi çıxış edir və həmin dəyərlərin iqtisadi, sosial və institusional davranışlarda praktik tətbiqini təmin edir.

Kollektiv və mədəni motivasiyaların iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilk dəfə Alman Tarixi Məktəbində nəzəri müstəvidə araşdırılmış, fərdi maraqların iqtisadi davranışı tam izah edə bilmədiyi, sosial və mədəni faktorların isə həlledici rol oynadığı vurğulanmışdır. Lakin mədəni faktorların ölçülməsi və fərdi ilə kollektiv təsirlərin ayrılmasının çətinliyi səbəbindən 1920–1980-ci illərdə klassik iqtisadi sosiologiyanın təsiri azalmış, iqtisad elmində rasionallıq və kapitalist münasibətlər ön plana çıxmışdır. (Schinzinger, 1987, s.516-518) XX əsrin sonlarından etibarən isə yuxarıda qeyd edilən kontekstdə, yəni insanın bütün mənəvi prinsiplərini əhatə edən dəyərlər sisteminin cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təsirini öyrənmək məqsədilə həm qlobal, həm də regional səviyyədə geniş miqyaslı empirik sorğular həyata keçirilmişdir. Bu sorğular mədəni səviyyədə mənəvi dəyərlərin iqtisadi proseslərə təsirinin araşdırılmasına yeni elmi istiqamətlər qazandırmış və əvvəlki metodoloji boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır. Onların nəticələri sayəsində mədəni və dəyər yönümlü tədqiqatlar qısa müddətdə elmi müstəvidə etibarlılıq və geniş qəbul qazanmışdır.

Bu istiqamətdə aparılan ən geniş və sistemli tədqiqatlardan biri olan Dünya Dəyərlər Tədqiqatı (World Values Survey – WVS) 1981-ci ildən Ronald İnqlhartın rəhbərliyi ilə aparılır və 100-dən çox ölkəni, o cümlədən Azərbaycanı əhatə edir. Tədqiqat insanların dəyərlərini, inanclarını və motivasiyalarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək mədəni dəyişmə ilə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqələri araşdırmağa imkan verir (<https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>). WVS nəticələrinə əsasən, dünya cəmiyyətləri “Ənənəvi – Dünyəvi-rasional” və “Sağ qalma – Özünüifadə” oxları üzrə təsnif edilir. Ənənəvi dəyərlər dini inanc, ailə və sosial nizamı önə çıxarır, boşanma və evtanazianı qəbul edilməz sayır; dünyəvi-rasional dəyərlər isə fərdi azadlıq və rasionallığa üstünlük verir. Sağ qalma dəyərləri maddi və sosial təhlükəsizliyi prioritetləşdirir, özünüifadə dəyərləri isə fərdi azadlıq, demokratiya və tolerantlığı ön plana çəkir (Inglehart & Baker, 2000).

Hofstede və əməkdaşları fərdi davranış və mədəni dəyərləri dəyərləndirərək altı əsas ölçü müəyyən etmişlər: güc məsafəsi, fərdiyyətçilik–kollektivizm, qeyri-müəyyənlikdən qaçma, kişilik–qadınlıq, qısamüddətli–uzunmüddətli orientasiya və indulgensiya/təmkinlilik (Hofstede və digərləri, 2010). Çin Dəyərlər Tədqiqatı (Chinese Values Survey) isə “Konfutsi dinamizmi” ölçüsünü əlavə edərək səbir, əzmkarlıq, sosial harmoniya və ailəyə hörmət kimi uzunmüddətli planlaşdırma və iqtisadi davranışa təsir edən dəyərləri vurğulamışdır (Bond & Hofstede, 1988).

Avropa Dəyərlər Tədqiqatı (European Values Survey-EVS) isə 1981-ci ildən Avropa ölkələrində mənəvi və sosial dəyərlərin dəyişməsinə izləyir və 2017-ci ildən WVS ilə əməkdaşlıq edərək qlobal miqyasda müqayisəli dataset təmin etmişdir. Bu layihələr birlikdə müxtəlif regionlarda mədəni dəyərlərin iqtisadi və sosial davranışlara təsirini müqayisəli şəkildə göstərərək, fərqli ölkələrdəki dəyərlərin həm ümumbəşəri, həm də mədəni spesifik xüsusiyyətlərini ortaya qoyur (<https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/>, <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/collaboration-with-wvs/>).

Şalom Şvartsın tədqiqatları da mədəniyyətin sosial, siyasi və iqtisadi institutlarla qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Onun mədəni modeli üç əsas qarşılıqlı ölçü üzrə qruplaşdırılır: muxtariyyət ↔

mənsubiyyət, iyerarxiya ↔ bərabərlik və ustalıq ↔ uyğunluq. Muxtariyyət və bərabərlik üstün olan cəmiyyətlərdə demokratiya güclü, iyerarxiya və mənsubiyyətin üstün olduğu mədəniyyətlərdə isə avtoritarlıq və korrupsiya daha yüksəkdir (Schwartz, 2008).

Mədəniyyətlərdə həm ortaq, həm də fərqli dəyərlərin mövcudluğu sosial və iqtisadi həyatın formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu proseslərin anlaşılmasına kömək edir. Bu baxımdan, mənəvi amillər insanın həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə formalaşan “mənəvi proqramını” müəyyən edir; yəni insanın dəyərlərini, prioritetlərini və davranış motivasiyalarını istiqamətləndirir. Hər bir cəmiyyətdə bu proqram müxtəlif formalarda özünü göstərir və müəyyən dəyərlər – məsələn, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, əməl, məsuliyyət və qənaətcillik – daha çox nəzərə çarpır. Beləliklə, mənəvi dəyərlər yalnız dini və əxlaqi prinsipləri əks etdirmir, həm də insan davranışını və qərarvermə prosesini sistemli və ölçülə bilən bir mexanizm vasitəsilə istiqamətləndirir və iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici amili kimi çıxış edir. Bu tədqiqatın diqqət mərkəzində də dil, tarix və incəsənət kimi mədəniyyətin zahiri təzahürləri deyil, cəmiyyət səviyyəsində formalaşan kollektiv mənəvi dəyərlər dayanır. Bu dəyərlər, yəni kollektiv “mənəvi proqram təminatı” iqtisadi davranışın dərin motivasiyasını müəyyən edir və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını istiqamətləndirir.

XX əsrin əvvəllərində iqtisadi və sosial inkişafın təhlilində əsasən klassik iqtisadi nəzəriyyələr dominant idi. Bununla belə, bəzi alimlər iqtisadi və siyasi inkişafı yalnız texnoloji və struktur amillərlə izah etməyərək cəmiyyətlərin mədəni və mənəvi dəyərlərini də nəzərə alırdılar. Marqaret Mid, Rut Benedict, Devid MakKlelland, Eduard Benfeld, Aleks İnkeles, Qabriel Almond, Sidney Verba, Lusian Pay və Seymour Martin Lipset kimi tədqiqatçılar mədəniyyətin iqtisadi performans və siyasi institutların formalaşmasına təsirini araşdırmış, cəmiyyətlərin inkişaf fərqlərini onların dəyərlər sistemi və dünyagörüşü ilə izah etməyə çalışmışlar. Lakin həmin dövrdə metodoloji məhdudiyyətlər onların ideyalarının empirik təsdiqini çətinləşdirirdi. Sonrakı onilliklərdə empirik sosioloji tədqiqatların və beynəlxalq sorğuların inkişafı bu nəzəri yanaşmanı canlandıraraq mədəni və mənəvi dəyərlərin iqtisadi və institusional dəyişmələrdə rolunu sistemli şəkildə ölçməyə imkan yaratmışdır.

Bu dövrdə aparılan araşdırmalar arasında mədəniyyətin sosial və iqtisadi dəyişikliklərlə qarşılıqlı təsirini müxtəlif aspektlərdən izah edən müəlliflər xüsusilə fərqlənirdi. Mead (1953) “Mədəniyyət nümunələri və texniki dəyişiklik” əsərində texnoloji və iqtisadi yeniliklərin cəmiyyətlərin mədəni strukturu və zehni sağlamlığı üzərində yaratdığı təsirləri analiz edərək, iqtisadi inkişafın sosial-psixoloji və mədəni amillərlə qarşılıqlı əlaqədə baş verdiyini göstərirdi. Benedict (1934) isə mədəniyyətin insan davranışlarını formalaşdıran əsas mexanizm olduğunu vurğulayaraq, fərqli mədəniyyətlərin iqtisadi inkişafdakı roluna diqqət çəkmişdir. Mid və Benediktin yanaşmaları mədəni və mənəvi dəyərlərlə iqtisadi inkişaf arasındakı qarşılıqlı asılılığın anlaşılması baxımından sonrakı tədqiqatlar üçün nəzəri əsas yaratmışdır. Cədvəl 1. həmin dövrdə aparılmış digər əsas tədqiqatları, onların mənəvi dəyərlər və iqtisadi inkişafı ilə bağlı əsas iddialarını, yanaşmalarını və tətbiq metodlarını xronoloji qaydada təqdim edir.

Nəşr ili	Müəllif	Əsas İddia / Yanaşma	Nəzəri / Empirik	Metod
1960	Lipset	Demokratik sabitlik və iqtisadi rifahın qarşılıqlı əlaqəsi	Nəzəri + Empirik	Sosioloji və siyasi analiz, ölkələrarası müqayisə
1963	Almond & Verba	Vətəndaşların siyasi və sosial dəyərlərinin iqtisadi institutlara təsiri	Empirik	Sorğu və sorğu analizləri (cəmiyyətin mədəni və siyasi davranışları)
1967	Edward Banfield	Cənubi İtaliya kəndlərində mədəni davranış və iqtisadi inkişafın qarşılıqlı təsiri	Empirik	Sahə tədqiqatı, müşahidə, müsahibələr
1971	David McClelland	Nailiyyətə can atma (n Achievement) iqtisadi dinamizmin əsas psixoloji amili	Empirik	Psixoloji testlər (Thematic Apperception Test), uşaq kitablarının məzmun təhlili
1974	Alex Inkeles	Fərdlərin modern dünyaya uyğunlaşmasının mədəni davranış modellərinə təsiri	Empirik	Sorğu və cəmiyyət analizləri
1985	Lucian Pye	Siyasi-mədəni kontekst və iqtisadi modernləşmə	Nəzəri	Tarixi və siyasi analiz, nəzəri konseptualizasiya

Cədvəl 1. Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, C.Şumpeter kapitalizmdə yenilik və sahibkarlığın rolunu “yaradıcı yıxım” anlayışı ilə izah etmiş, K. Polanyi iqtisadiyyatın cəmiyyətə “əlavə olunmuş” sosial sistem olduğunu vurğulamış, T.Parsons isə sosial nizamın yalnız maraqlarla deyil, normativ dəyərlərlə formalaşdığını göstərmişdir (Swedberg, 2003, s.12–14). Amerika institusionalistləri T.Veblen, U.Mitçell və C.R.Kommons iqtisadi davranışı hüquqi, sosial və təkamülçü çərçivədə izah edərək, ortodoks iqtisadi modellərə nəzəri alternativ təqdim etmişlər (Blaug, 1997, s.706–711). Onların yanaşması göstərir ki, istehlak, sərmayə və qərarvermə yalnız fərdi maraqla deyil, sosial və mədəni dəyərlərlə formalaşır; iqtisadi anlayışlar isə tarixi və ideoloji kontekstdən asılıdır. Bu tədqiqatlar sonrakı empirik tədqiqatlar üçün konseptual baza yaratmışdır.

1960–1970-ci illərdə klassik iqtisadi sosiologiya və inkişaf nəzəriyyələri zəifləyir, neoklassik iqtisadiyyat və strukturçu yanaşmalar üstünlük qazanırdı. Volt Rostounun mərhələlər nəzəriyyəsi bəzi regionlarda, xüsusilə Afrika, Asiya və Latın Amerikasında gözlənilən nəticələri verməyərək inkişafın daha mürəkkəb və kontekstə bağlı olduğunu göstərdi (Rostow, 1960). Bu dövrdə Marksist-Leninizm əsaslanan kolonializm və asılılıq nəzəriyyələri ön plana çıxaraq iqtisadi geriliyi və global asılılığı izah etməyə çalışdı; lakin heç biri ölkələr arasındakı inkişaf fərqlərini tam əhatə edə bilmirdi (Harrison & Huntington, 2000, s.xix-xxi).

1980-ci illərə qədər zəifləyən iqtisadi sosiologiya Mark Qranovetterin 1985-ci ildə yazdığı “Embeddedness” məqaləsi ilə nəzəri əsas qazandı və iqtisadi fəaliyyətin sosial şəbəkələrə və tarixi kontekstə bağlı olduğunu göstərdi (Granovetter, 1985). Bu “yeni iqtisadi sosiologiya” sosial münasibətlərin və struktur əlaqələrin iqtisadi davranışları necə formalaşdırdığını vurğuladı. Eyni dövrdə neoliberalizmin yüksəlişi və iqtisadçıların qeyri-iqtisadi faktorları (institutlar və dəyərlər) nəzərə alması, sosioloqların iqtisadi məsələlərə marağı bu yanaşmanı gücləndirdi.

Duqlas Nortun “yeni institusional iqtisadiyyat” yanaşması isə institutların — formal qaydalar (qanun, bazar qurumları) və qeyri-formal normalar (mədəniyyət, dəyərlər) — iqtisadi nəticələrdə həlledici rol oynadığını göstərdi. Şərqi Avropada bazar iqtisadiyyatına keçidin fərqli nəticələri və bəzi Asiya ölkələrinin yüksək iqtisadi inkişafı mədəniyyətin rolunu ön plana çıxardı (Fukuyama, 2001a, s.3132-3133).

Beləliklə, klassik iqtisadi sosiologiya XX əsrin 20–80-ci illəri arasında zəifləmiş olsa da, iqtisadi və sosial inkişafın izahında yalnız texniki və struktur amillərə deyil, həm də mədəni və mənəvi dəyərlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyi ortaya çıxmışdır. Həmin dövrdən etibarən aparılan tədqiqatlar artıq yalnız dini və əxlaqın təsirini deyil, ümumi mənəvi motivasiyaların iqtisadi performansı təsirini də əhatə etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, intellektual kökü qədim fəlsəfi və orta əsr teoloji ənənələrdə, həmçinin klassik iqtisadi sosiologiyada olan mənəvi və mədəni aspektlərin iqtisadi fəaliyyətə təsirini araşdıran yanaşmalar, din və əxlaq kontekstindən uzaqlaşaraq, daha geniş spektrdə mənəvi motivasiyaları nəzərə almağa başlamışdır. Bu yanaşma mədəni və mənəvi faktorların iqtisadi və institusional dəyişmələrdəki rolunu anlamaqda müasir tədqiqatların konseptual zəminini formalaşdırmışdır.

Mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: nəzəri və empirik yanaşmaların sintezi

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə və inkişafa təsiri ilə bağlı ədəbiyyat araşdırılarkən, bu mövzunun konseptual sərhədlərinin aydın müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Mövzu ilə əlaqəli kimi görünən mədəniyyət, identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat kimi anlayışlar mənəvi və mədəni kontekstə daxil olsalar da, onların hamısı mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri məsələsinə ya yalnız qismən toxunur, ya da ümumiyyətlə aid deyil. Məsələn, mədəniyyət bu kontekstdə yalnız qismən əlaqəlidir, çünki mədəniyyətdən iqtisadi inkişafa gedən kanallar çeşidlidir. İdentiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat isə mədəni amilləri ehtiva etməsinə baxmayaraq mövzusunun əhatəsindən kənardadır.

Belə ki, Sen-ə (2004) görə mədəniyyət iqtisadi inkişafa yeddi əsas kanal vasitəsilə təsir edir: birincisi, mədəni zənginlik insanların həyat keyfiyyətini yüksəldərək yaradıcılıq və rifah mühitini gücləndirir; ikincisi, mədəni fəaliyyətlər və sahələr – məsələn, turizm, incəsənət və irs bazarları – birbaşa iqtisadi gəlir yaradır; üçüncüsü, mədəni dəyərlər iş etikasını, məsuliyyəti, riskə meyl və sahibkarlıq kimi iqtisadi davranışların formalaşmasında mühüm rol oynayır; dördüncüsü, siyasi

İştirak və ictimai fəallıq mədəni dəyərlərlə təşviq olunur və bu, demokratik institutların möhkəmlənməsinə şərait yaradır; beşincisi, mədəniyyət sosial həmrəylik və qarşılıqlı etimadı artıraraq cəmiyyətin birliyini və dayanıqlılığını təmin edir; altıncısı, tarixi və mədəni irsin qorunması tolerantlıq və çoxmədəniyyətlik dəyərlərini gücləndirir; yeddincisi isə, mədəniyyət dəyərlərin formalaşmasını və insan davranışlarının istiqamətlənməsini təmin etməklə iqtisadi inkişaf üçün zəruri sosial meyarların əsasını qoyur.

Sen-in (2004, s.38-39) mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsir mexanizmləri içərisində üçüncü, dördüncü, beşinci və yeddinci istiqamətlər bu məqalənin mövzusuna birbaşa uyğundur. Üçüncü istiqamət mədəni faktorların iş etikas, məsuliyyət, risk götürmə və sahibkarlıq kimi iqtisadi davranışların formalaşmasındakı rolunu vurğulayır və bu, davranışsal və qeyri-formal institusional yanaşmalarla səsleşərək mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətə təsirini təsdiqləyir. Dördüncü istiqamət mədəniyyətlə siyasi iştirak arasındakı əlaqəni önə çəkir; sosial kapital və institusional mühitin təsiri göstərir ki, mədəni dəyərlər sivil fəallıq və ictimai iştirak vasitəsilə iqtisadi koordinasiya və inkişafın təmininə xidmət edir. Beşinci istiqamət sosial həmrəylik, etimad və qarşılıqlı dəstəyin iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırdığına diqqət çəkir və bu, sosial kapitalın mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Nəhayət, yeddinci istiqamət dəyərlərin formalaşması və normativ davranışların iqtisadi qərarlara yön verilməsi prosesində mədəniyyətin həlledici əhəmiyyətini nümayiş etdirir; mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi siyasət və institusional sabitliyi dəstəkləməsi bu yanaşmanı birbaşa təsdiqləyir. Beləliklə, mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsirini araşdıran tədqiqatlardan məhz bu aspektləri əhatə edənlər bu araşdırmanın konseptual çərçivəsinə uyğundur.

Digər anlayışlar – identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat – isə mövzu ilə yalnız dolayı əlaqəyə malikdir. **İdentiklik** əsasən fərdlərin özünüqavrayışı və sosial mənsubiyyəti ilə bağlı olub, mənəvi dəyərlərlə müəyyən əlaqə göstərsə də, iqtisadi inkişafa təsir mexanizmini birbaşa izah etmir, çünki bu anlayış daha çox insanların kimlik hissi, sosial qruplara mənsubiyyət və kollektiv aidiyyət duyğusuna yönəlir. (Hofstede, 2001, s.11) Yəni identiklik fərdlərin iqtisadi davranışlarını və qərarlarını mənəvi prinsiplər və dəyərlər əsasında necə formalaşdırdıqlarını deyil, onların özlərini hansı sosial və mədəni çərçivədə gördüklərini izah edir. Buna görə də, o, iqtisadi inkişaf prosesində mənəvi dəyərlərin normativ və motivasiyaedici rolunu deyil, daha çox sosial identifikasiyanın emosional və simvolik tərəfini əhatə edir.

Narrativ iqtisadiyyat iqtisadi qərarların insanların paylaşdığı hekayələr, inanclar və emosional təsirlər əsasında formalaşdığını izah edən bir yanaşmadır. Yəni bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadi hadisələr təkcə rəasional hesablamalarla deyil, cəmiyyətin içində dolaşan “hekayələr” – məsələn, uğur, risk, böhran, ümid və qorxu kimi mövzular üzərindən başa düşülür. (Qasımlı, 2021, s.96-97) Məsələn, “startap hekayələri” insanların sahibkarlığa marağını artırır, yaxud “böhran qorxusu” istehlak davranışlarını azaldır. Lakin bu yanaşma mənəvi dəyərlərin iqtisadi proseslərdəki funksional rolunu – yəni insanların davranışlarını etik prinsiplər, məsuliyyət və sosial öhdəliklər əsasında necə yönləndirdiyini – izah etmir. O, daha çox psixoloji və emosional amillərin təsirinə diqqət yetirir. Başqa sözlə, narrativ iqtisadiyyat iqtisadi davranışın emosional motivasiyalarını, mənəvi dəyərlər isə onun əxlaqi və normativ əsaslarını öyrənir.

Mədəni müxtəliflik isə cəmiyyətin iqtisadi həyatına yaradıcılıq, innovasiya və əmək bazarının dinamikliyini artırmaq kimi mühüm töhfələr versə də, onun təsiri mənəvi dəyərlərlə müqayisədə dolayı və tamamlayıcı xarakter daşıyır. Yəni müxtəlif mədəni təcrübə və baxış bucaqları iqtisadi proseslərdə yenilik və çeviklik yaratsa da, bu təsir birbaşa mənəvi dəyərlərin formalaşmasına deyil, onların iqtisadi davranışlara təsir imkanlarını gücləndirməyə yönəlir. Başqa sözlə, mədəni müxtəliflik iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühit yaradır, lakin iqtisadi davranışların dərin mənəvi əsaslarını müəyyən edən amil kimi deyil, mənəvi dəyərləri dəstəkləyən və tamamlayan bir faktor kimi çıxış edir.

Mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin cəmiyyətdə davranış, rituallar və simvollar vasitəsilə ifadə olunan sosial-mədəni formalarıdır. Onlar insanın gündəlik həyatında mənəvi dəyərlərin praktik təzahürünü təmin edir. Məsələn, dini mərasimlərdə iştirak, kilsəyə getmək və ya Ramazan ayının oruc adətləri mənəvi dəyərlərin kollektiv şəkildə ifadə formaları kimi çıxış edir; bu ritual davranışlar sosial etimad və birliyi gücləndirərək iqtisadi əməkdaşlıq və rifah üçün əlverişli mühit yaradır. Eyni

zamanda, muğam kimi mədəni irs nümunələri milli mədəniyyətin mənəvi-emosional qatını təmsil etməklə yanaşı, yaradıcı sənaye və turizm kimi sahələrdə iqtisadi dəyərə çevrilir. Beləliklə, mədəni kodlar həm mənəvi dəyərlərin sosial reallaşma forması, həm də iqtisadi fəaliyyətin mənəvi-mədəni resursu kimi çıxış edir. Bu baxımdan, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri məsələsi yalnız etik prinsiplərlə deyil, həm də rituallar, simvollar və mədəni təcrübələr vasitəsilə iqtisadi davranışları istiqamətləndirən geniş mədəni kod sistemi ilə izah olunmalıdır.

Məhz bu konseptual çərçivədə XX əsrin sonlarından etibarən mədəni və mənəvi faktorların iqtisadi inkişafa təsirini öyrənən tədqiqatlar əhəmiyyətli dərəcədə artmış və elmi legitimlik qazanmışdır. Genişmiqyaslı sorğular, ekonometriya və statistik proqram paketləri mədəniyyətin iqtisadi davranışa təsirini ölçmək üçün yeni imkanlar yaratmışdır. İnqlhart, Şvarts və Hofstedenin empirik modelləri sayəsində kollektiv və fərdi motivasiyaların kəmiyyət göstəricilər ilə təhlili mümkün olmuş, iqtisadçılar və sosioloqlar arasındakı yanaşma fərqləri daralmışdır. Nəticədə, davranışsal iqtisadiyyat, qeyri-formal institutlar, sosial kapital və din-əxlaqın iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsi kimi sahələrdə mədəni amillərin rolu sistemli şəkildə öyrənilmiş və tədqiqatlar həm nəzəri, həm də empirik baxımdan zənginləşmişdir.

Davranışsal iqtisadiyyat üzrə aparılan araşdırmalar klassik iqtisadi nəzəriyyənin rəsonallıq fərziyyəsini yenidən qiymətləndirərək, iqtisadi qərarların yalnız məntiqi deyil, həm də psixoloji və sosial amillərlə formalaşdığını sübut etmişdir. Kahneman və Tversky (1979) risk şəraitində insanların qərar vermə davranışının çox zaman rəsonallıqdan uzaq olduğunu göstərərək, iqtisadi davranışın psixoloji əsaslarını ortaya qoymuşlar. Fehr və Fischbacher (2003) əməkdaşlığın təkcə fərdi maraqlardan deyil, həm də ədalət hissi, reputasiya və sosial normalar kimi mənəvi motivlərdən qaynaqlandığını qeyd etmişlər. Qian, Liang və Liu (2023) isə menecerlərin risk alma davranışını təhlil edərək müəyyən etmişlər ki, bu meyl yalnız yüksək bacarığa malik fərdlərdə innovativ nəticələrə gətirib çıxarır. Weber və Dawes (2010) iqtisadi qərarların formalaşmasında psixoloji təsirlərlə yanaşı sosial və institusional mühitin də həlledici rol oynadığını vurğulamışlar. Bu tədqiqatların nəticələri göstərir ki, insan davranışı sadələşdirilmiş rəsonal modellərlə izah oluna bilməz, çünki qərar vermə prosesi psixoloji, sosial, institusional və mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı təsiri altında baş verir. Beləliklə, davranışsal iqtisadiyyat insan təbiətinin çoxşaxəli strukturunu nəzərə alaraq, mənəvi dəyərlərin fərdi qərarlar və ümumi iqtisadi inkişaf üzərində dolayı təsirini izah edən əhəmiyyətli elmi istiqamət kimi çıxış edir.

Qeyri-formal institusional yanaşmalar iqtisadi inkişafa təsir edən institutları izah etmək üçün həm iqtisadi, həm də sosioloji perspektivləri bir araya gətirir. Nee (2005) vurğulayır ki, iqtisadi qərarların daha dolğun və dəqiq analizi üçün yalnız formal institutlara deyil, həmçinin normativ struktur, sosial şəbəkələr və mədəniyyətə əsaslanan sosioloji faktorların da nəzərə alınması vacibdir. North (1990) isə institutların formal qaydalarla yanaşı qeyri-formal norma və dəyərləri də əhatə etdiyini qeyd edir və onların iqtisadi performansına təsirini tarixi və siyasi kontekstdə əsaslandırır. Mədəni dəyərlərin institutların iqtisadi təsirindəki rolu Williamson və Mathers (2011) tərəfindən daha da aydınlaşdırılır; onların empirik tədqiqatı göstərir ki, kapitalizmin məhsuldarlığı yalnız formal institutların mövcudluğundan deyil, həm də etibar, təşəbbüs və hörmət kimi mədəni amillərlə uyğunlaşmasından asılıdır. Bu tədqiqatlar ümumilikdə iqtisadi quruluşun yalnız formal çərçivələrdən ibarət olmadığını, həm də sosial və mədəni təməl üzərində qurulduğunu nümayiş etdirir.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə, iqtisadi inkişafın davamlı və səmərəli olması üçün institutların yalnız hüquqi və təşkilati aspektlərinə deyil, onların dayandığı sosial norma və mədəni dəyərlərə də ciddi diqqət yetirilməlidir. Formal institutlar effektiv fəaliyyət göstərmək üçün onları dəstəkləyən və ictimai etimad yaradan mədəni mühitə ehtiyac duyur. İqtisadi davranışlar yalnız rəsonallıq prinsipi ilə deyil, həm də sosial münasibətlər, tarixi təcrübə və dəyərlər əsasında formalaşır. Buna görə də institusional dəyişikliklərin və islahatların uğuru böyük ölçüdə mədəniyyətin və sosial strukturların iqtisadi modellərə nə qədər inteqrasiya olunmasından asılıdır.

Sosial kapital. Mənəvi amillərin iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılmasında sosial kapitalın rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sosial kapital anlayışı ümumilikdə insanların sosial əlaqələri, qarşılıqlı etimadı və birgə fəaliyyət qabiliyyətini ifadə edən sosial resurslar toplusunu bildirir. Bourdieu (1986, s. 248) sosial kapitalı fərdlərin “qarşılıqlı tanışlıq və tanınma əlaqələri şəbəkəsinə malik olmalarından

irəli gələn aktual və potensial resursların cəmi” kimi izah edir. Putnam (1993, s. 35) isə bu anlayışı “qarşılıqlı fayda üçün əməkdaşlığı və fəaliyyətləri asanlaşdıran şəbəkələr, normalar və etimad elementləri” ilə əlaqələndirir. Daha müasir yanaşmalarda sosial kapital cəmiyyətin üzvləri arasında mövcud olan etimad, sosial normalar və əməkdaşlıq şəbəkələrinin ümumi ehtiyatı kimi təqdim olunur (Ward, 2020). Beləliklə, sosial kapital fərdlərin və icmaların sosial qarşılıqlı əlaqələri vasitəsilə formalaşan və iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə birgə fəaliyyəti dəstəkləyən mənəvi və institusional resurslar sistemidir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar zamanla həm nəzəri, həm də empirik baxımdan genişlənərək sosial kapitalın iqtisadi performansə təsirini müxtəlif səviyyələrdə izah etmişdir. İlk mərhələlərdə Putnam (1993) və Fukuyama (1995) sosial kapitalı institutların işləkliyi, etibar və vətəndaş cəmiyyəti kimi elementlərlə əlaqələndirərək onun makroiqtisadi sabitliyə və inkişaf potensialına təsirini vurğulamışdılar. Sonrakı dövrdə Knack & Keefer (1997), Zak & Knack (2001) və Durlauf (2002) bu əlaqəni empirik modellərlə qiymətləndirmiş, metodoloji yanaşmaları təkmilləşdirmişlər. Fukuyama (2001b) isə sosial kapitalı sadəcə etimad səviyyəsi kimi deyil, həm də sosial nizamın və normativ sistemlərin təməl elementi kimi təqdim etmişdir. 2005-ci ildən etibarən araşdırmalar daha spesifik istiqamətlərə yönələrək sosial kapitalın innovasiya (Akçomak & ter Weel, 2008), sahibkarlıq (Crowley & Barlow, 2022) və institusional dayanıqlıq (Guriev & Melnikov, 2016) kimi aspektlərə təsirini öyrənməyə başlamışdır. Guriev və Melnikov (2016) Rusiyada baş verən siyasi-iqtisadi şokların sosial həmrəylik və etimad üzərində fərqli təsirlərini göstərmiş, sosial kapitalın həm sabit, həm də çevik komponentlərə malik olduğunu sübut etmişlər. Regional səviyyədə aparılan araşdırmalar, məsələn, Kasmaoui və digərləri (2018) Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionunda sosial etimadın iqtisadi artıma məhdud təsir göstərdiyini müəyyən etmişlər. Crowley və Barlow (2022) isə sosial kapitalın sahibkarlığa təsirini çoxsəviyyəli modellərlə təhlil edərək həm metodoloji, həm də tətbiqi baxımdan yeni yanaşma təqdim etmişdir. Ümumilikdə, sosial kapital anlayışı zamanla təkcə ümumi iqtisadi artımın deyil, həm də innovasiya, sahibkarlıq, institusional sabitlik və regional fərqlərin izahında çoxşaxəli və ölçülə bilən bir amil kimi qəbul edilmişdir.

Din. Dinin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı ədəbiyyat məzmun, metodologiya və nəzəri çərçivə baxımından son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. XX əsrin sonlarında mövzuya artan maraq nəticəsində aparılan tədqiqatlarda, xüsusilə Barro və McCleary (2003, 2006) dinin iqtisadi inkişafa təsirini əsasən dini inanclar (məsələn, cənnət və cəhənnəmə inam) ilə formal dini iştirak (kilsəyə getmək) arasındakı fərqlə izah edərək vurğulamışlar. Onların nəticələrinə görə, “inanmaq” iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir, “qatılmaq” isə mənfi təsirə malikdir. McCleary (2007) bu yanaşmanı genişləndirərək müxtəlif dinlərdə xilas və lənət konsepsiyalarının fərqli iqtisadi təşviqlər formalaşdırdığını, yəni soterioloji doktrinaların iqtisadi davranışlara ciddi təsir etdiyini vurğulamışdır. Norris və Inglehart (2004) isə dinin iqtisadi inkişafa təsirini fərdi dəyərlərdən çox, cəmiyyətin ekzistensial təhlükəsizlik səviyyəsi ilə əlaqələndirmiş, belə ki, sabit və varlı cəmiyyətlərdə dinin təsiri zəifləyir, lakin yoxsul və qeyri-sabit ölkələrdə o, əsas sosial sabitlik və güvən mexanizmi kimi çıxış edir. Naqvi (1985) isə dinin təsirini yalnız fərdi davranış səviyyəsində deyil, həm də müstəqil iqtisadi sistem — İslam iqtisadiyyatı — çərçivəsində araşdırmış, burada ədalət, etik məsuliyyət və sosial bərabərlik kimi dəyərləri iqtisadi modelin mərkəzinə yerləşdirmişlər.

Korman (2015) əvvəlki empirik yanaşmaları tənqidi qiymətləndirərək göstərmişdir ki, dinin iqtisadi performansə təsiri sabit və universal deyil; o, sosial kapital, institutlar, davranış normaları və modernləşmə prosesi ilə qarşılıqlı təsirdə formalaşan çoxqatlı və kontekstual bir mexanizmdir. O vurğulayır ki, din bir tərəfdən əmək etikası və sosial birliyi gücləndirə bilər, digər tərəfdən isə bəzi hallarda iqtisadi rəşadətə zərər verə bilər. Beləliklə, bu təsirin həm pozitiv, həm də neqativ nəticələr doğura biləcəyi analitik şəkildə göstərilmişdir. Eyni istiqamətdə, Durlauf və həmkarları (2012) dinin iqtisadi nəticələrə təsirinin institusional və siyasi çərçivələrdən asılı olduğunu vurğulamışlar. Eelke de Jong (2008) və Jackson & Fleischer (2007) də dinin təsirini əmək etikası, sosial kapital və davranış mexanizmləri ilə əlaqələndirərək onun çoxölçülü və dəyişkən xarakter daşdığını göstərmişlər. Daha spesifik empirik nümunələrdə Campante və Yanagizawa-Drott (2015) Ramazan orucunun fərdi rifahı artırmaqla yanaşı, qısamüddətli dövrdə iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bildiyini sübut etmişlər.

Ümumilikdə, tədqiqatlar göstərir ki, ilkin mərhələlərdə dinin iqtisadi inkişafa təsiri əsasən

inanmaq və iştirak etmək fərqi ilə izah olunurdusa, sonrakı araşdırmalar bu təsirin sosial, institusional və kontekstual amillərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşdığını ortaya qoymuşdur. Beləliklə, dinin iqtisadi rolu artıq sadə səbəb-nəticə münasibəti kimi deyil, çoxşaxəli, çevik və dəyişkən bir sosial-iqtisadi sistem kimi qiymətləndirilməyə başlanmışdır.

Əxlaq və iqtisadiyyat arasında əlaqəni araşdıran müasir ədəbiyyat iqtisadi qərarların yalnız texniki və riyazi hesablamalarla deyil, mənəvi dəyərlərlə birlikdə nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nakvi (1985) İslam iqtisadiyyatına aksiomatik yanaşma tətbiq edərək, tevhid, tarazlıq, azad iradə və məsuliyyət kimi mənəvi prinsiplərin iqtisadi davranışlara necə sistemli və ardıcıl şəkildə tətbiq oluna biləcəyini izah edir. Bu yanaşma iqtisadiyyatın mənəvi və etik əsaslarla qurulmasının mümkünlüyünü və zəruriliyini önə çəkir. Demir (2013) əlavə olaraq, əxlaqın yalnız fərdi səviyyədə deyil, həmçinin bazar davranışları və iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri üzərində stimullaşdırıcı və yönləndirici təsirə malik olduğunu qeyd edir. Bu tədqiqatlar birgə olaraq göstərir ki, müasir iqtisadiyyat yalnız riyazi və texniki aspektlərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda etik, sosial və institusional çərçivələrlə də formalaşmalı, insan davranışlarının kompleksliyini və sosial məsuliyyəti nəzərə almalıdır.

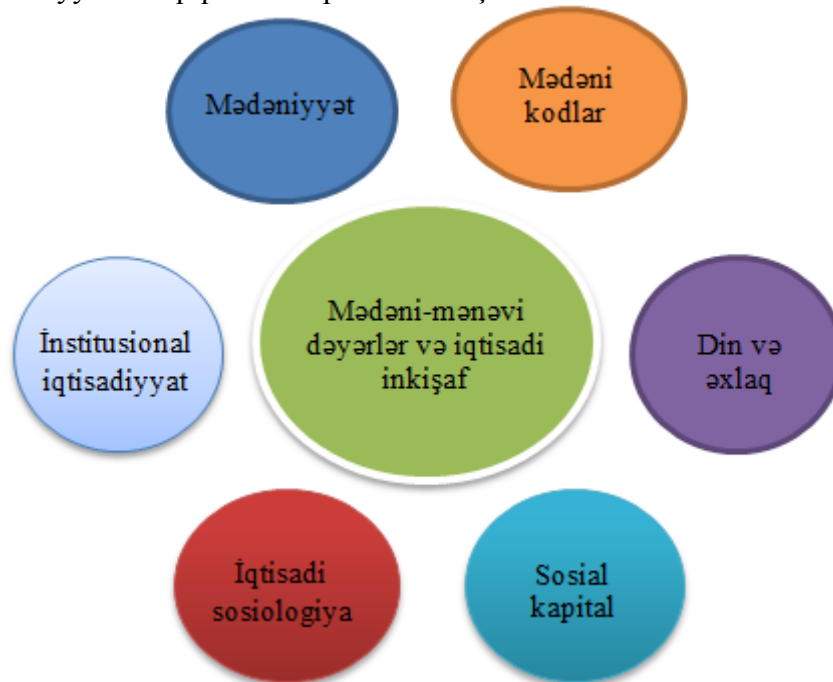
Beləliklə, XX əsrin sonlarından etibarən iqtisadi inkişafa təsir edən mənəvi və mədəni amillərin tədqiqi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış və bu sahədəki araşdırmaların nəticələri iqtisadi inkişafın daha geniş sosial və mədəni kontekstdə anlaşılmasına imkan yaratmışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar həm nəzəri, həm də empirik səviyyədə bir-birini tamamlayır. Nəzəri əsərlərdə – Veber, Fukuyama, Sen kimi müəlliflərin işlərində – mənəvi dəyərlərin iqtisadi davranış, sosial məsuliyyət və institusional sabitlik üzərindəki rolu normativ və fəlsəfi baxımdan əsaslandırılır. Paralel olaraq Hofstede, Şvarts və İnqlhart–Velzel kimi tədqiqatçılar dəyərləri sorğu və indekslər vasitəsilə ölçülə bilən göstəricilərə çevirmiş, Barro və MakKlellari, de Conq, Durlauf və digərləri isə həmin göstəriciləri müxtəlif ekonometrik modellər vasitəsilə iqtisadi nəticələrlə əlaqələndirmişlər. Beləliklə, nəzəri konsepsiyalar və empirik modellər qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayaraq, mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi inkişafdakı rolunu həm ideya, həm institusional, həm də statistik səviyyədə əsaslandırmışdır. Nəticədə, mənəvi və mədəni dəyərlər iqtisadi inkişafın passiv nəticəsi olmaqdan çıxaraq, onun istiqamətini formalaşdıran, sosial koordinasiya və institusional sabitliyi təmin edən aktiv və transformasiyaedici qüvvə kimi qəbul edilməyə başlanmışdır.

Ümumiləşdirmə və nəticə

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün konseptual sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından aparılan bu tədqiqat zamanı aydın oldu ki, mədəniyyət, identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat kimi anlayışlar mövzu ilə müəyyən kəsişmələrə malik olsa da, onların yalnız bir hissəsi mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa birbaşa təsirini izah edən çərçivəyə daxildir. Sen-in (2004) mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsirini açıqlayan yeddi mexanizmindən yalnız iş etikasası və davranışlar (3-cü), siyasi və sosial iştirak (4-cü), sosial həmrəylik və etimad (5-ci), eləcə də normativ davranışların formalaşması (7-ci) mənəvi dəyərlərlə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni izah edən əsas istiqamətlər kimi müəyyən edildi. Bu mexanizmlər davranışsal, institusional və sosial kapital nəzəriyyələri ilə uyğunluq təşkil edərək mənəvi amillərin iqtisadi davranışın motivasiyaedici, normativ və koordinasiyaedici funksiyalarını aydın şəkildə göstərir.

Digər anlayışlar – identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat – mövzu ilə yalnız dolaylı şəkildə əlaqələnilir və mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirini birbaşa izah edən analitik çərçivəyə daxil edilmir. İdentiklik daha çox sosial mənsubiyyət və fərdi özünüdərkə yönəldiyi üçün iqtisadi davranışların normativ bazasını deyil, onların emosional və simvolik tərəfini açıqlayır. Narrativ iqtisadiyyat iqtisadi qərarların hekayələr, emosiyalar və inanclar vasitəsilə formalaşmasını izah etsə də, mənəvi dəyərlərin etik, normativ və öhdəlik yaradan funksiyalarını açıqlamır. Mədəni müxtəliflik isə iqtisadi yaradıcılıq və bazar dinamikliyinə töhfə versə də, mənəvi dəyərlərin iqtisadi davranış üzərindəki əsas təsir mexanizmlərini tamamlayan, lakin onların yerini tutmayan bir amildir. Mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin sosial mühitdə davranış, ritual və simvollar vasitəsilə ifadə olunan formasıdır və sosial etimad, kollektiv davranış mexanizmlərini gücləndirərək iqtisadi əməkdaşlığa

müsbət təsir göstərir. Lakin rituallar və mədəni irs nümunələri mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafdakı rolunun yalnız bir hissəsini təşkil edir və onların tədqiqatlarda əhatə dairəsi fərqli ola bilər; dini adətlər müəyyən göstəricilər kimi analiz edilərkən, musiqi, incəsənət və mədəni fəaliyyətlər mədəniyyətin iqtisadiyyatı tədqiqatlarının predmetinə çevrilir.

Sxem 1. Mədəni-mənəvi dəyərlər və iqtisadi inkişaf sahəsində əsas tədqiqat istiqamətləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Ədəbiyyat təhlili nəticəsində formalaşmış sxem göstərir ki, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri çoxqatlı və mürəkkəb bir fenomendir və bu təsir müxtəlif elmi istiqamətlərin kəsişməsində ortaya çıxır. Mədəniyyət və mədəni kodlar cəmiyyətin paylaşıdığı mənalar, normativ sistemlər və uzunmüddətli davranış qalıbları vasitəsilə iqtisadi qərarları istiqamətləndirir; din və əxlaq vicdan, dürüstlük, öhdəlik və məsuliyyət kimi prinsiplərlə əmək davranışını, riskə münasibəti və qarşılıqlı etibarını formalaşdırır, lakin rigid normativlər yeniliklərə və çevik iqtisadi qərarlara mane ola bilər; sosial kapitalın yaratdığı etimad şəbəkələri və kooperasiya imkanları iqtisadi fəaliyyətin koordinasiya səviyyəsini artırırsa da, bağlanmış qruplar fərqli qrupların iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırı bilər; institusional iqtisadiyyat mənəvi dəyərlərin institutların legitimliyi, normativ dayaqları və icra effektivliyinə təsirini göstərir, lakin müəyyən hallarda dəyərlərə çox bağlı institutlar adaptivliyi azalda bilər. Fərdi səviyyədə dəyərlərin qərarverməyə təsirini araşdıran yanaşmalar (davranışsal iqtisadiyyat) bu çərçivədə nəzərə alınmır, çünki tədqiqat mədəni səviyyədə mənəvi dəyərlərin sosial və institusional təsirlərinə yönəlib. Beləliklə, aparılan ədəbiyyat təhlili mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafın sosial, institusional və normativ əsaslarını müəyyən edən mürəkkəb “dərindən mədəni qat” olduğunu, həm gücləndirici, həm də məhdudlaşdırıcı təsirlərini ortaya qoyaraq, mövzunun təsir mexanizmlərinin çoxşaxəli qiymətləndirilməsi və nəzəri-konseptual yanaşmaların inkişafı üçün analitik çərçivəyə əhəmiyyətli töhfə verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Akçomak, İ. S., & ter Weel, B. (2008). Social capital, innovation and growth: Evidence from Europe. *European Economic Review*, 52(1), 47–64. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2008.10.001>
2. Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.
3. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. (2020). *Milli-mənəvi dəyərlər və müasirlik: fəlsəfi-sosioloji baxış*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2005). *Azərbaycan Respublikasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı haqqında Fərman*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Sənədləri Portalı.
5. Banfield, E. C. (1967). *The moral basis of a backward society*. New York, NY: Free Press.
6. Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2003). Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*, 68(5), 760–781. <https://doi.org/10.2307/1519761>
7. Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2006). Religion and economy. *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 49–72. <https://doi.org/10.1257/jep.20.2.49>
8. Benedict, R. (1934). *Patterns of culture*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
9. Blaug, M. (1997). *Economic theory in retrospect* (5th ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
10. Bond, M. H., & Hofstede, G. (1988). The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth. *Organizational Dynamics*, 16(4), 5–21.
11. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood.
12. Campante, F. R., & Yanagizawa-Drott, D. (2015). Does religion affect economic growth and happiness? Evidence from Ramadan. *Quarterly Journal of Economics*, 130(2), 615–658. <https://doi.org/10.3386/w19768>
13. Crowley, L., & Barlow, J. (2022). Social capital and entrepreneurship: Multi-level evidence. *Journal of Business Venturing*, 37(3), 106–123. <https://doi.org/10.1108/JEBR-10-2021-0868>
14. De Jong, E. (2008). Religious values and economic growth: A review and assessment of recent studies. NiCE Working Paper 08-111. Nijmegen Center for Economics, Institute for Management Research, Radboud University Nijmegen
15. Demir, Ö. (2013). *İktisat ve Ahlâk*. Ankara: Liberte Yayınları.
16. Durlauf, S. N. (2002). On the empirics of social capital. *The Economic Journal*, 112(483), F459–F479.
17. Durlauf, S. N., Kourtellos, A., & Tan, C. M. (2012). Is God in the details? A reexamination of the role of religion in economic growth. *Journal of Applied Econometrics*, 27(7), 1059–1075.
18. Əl-Fələh, M. (2011). *Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında dinin rolu*. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
19. Əliyeva, S. (2018). *Azərbaycan cəmiyyətində milli-mənəvi dəyərlərin transformasiyası*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
20. Fehr, E., & Fischbacher, U. (2003). The nature of human altruism. *Nature*, 425(6960), 785–791. <https://doi.org/10.1038/nature02043>
21. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.
22. Fukuyama, F. (2001a). Culture and economic development: Cultural concerns. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 3130–3134).
23. Fukuyama, F. (2001b). Social capital, civil society and development. *Third World Quarterly*, 22(1), 7–20. <https://doi.org/10.1080/713701144>
24. Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.

25. Guriev, S. & Melnikov, N. (2016). War, Inflation, and Social Capital. *American Economic Review*, 106 (5), 230-235. <https://doi.org/10.1257/aer.p20161067>
26. Harrison, L. E., & Huntington, S. P. (Eds.). (2000). *Culture matters: How values shape human progress*. Basic Books.
27. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
28. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind* (3rd ed.). McGraw-Hill.
29. <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/>
30. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/collaboration-with-wvs/>
31. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
32. Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51.
33. Inkeles, A. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
34. Jackson, P., & Fleischer, C. (2007). Religion and economics: A literature review. Religions and Development Research Programme (Working Paper No. 3). International Development Department, University of Birmingham.
35. Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
36. Kasmaoui, K., Mughal, M., & Bouoiyour, J. (2018). Does trust influence economic growth? Evidence from the Arab World. *Economics Bulletin*, 38(2), 880-891.
37. Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <https://doi.org/10.1162/003355300555475>
38. Korman, S. M. (2015, May). Examining the Effect of Religion on Economic Growth: A Partial Replication and Extension [Honors thesis, College of Saint Benedict & Saint John's University]. DigitalCommons@CSB/SJU, Honors Theses, 1963-2015.
39. Qasımlı, V. (2021). *İqtisadi artım*. Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
40. Qian, K., Liang, X., & Liu, X. (2023). Managerial ability, managerial risk taking and innovation performance. *Finance Research Letters*, 57, Article 104193. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104193>
41. Quliyev, R. (2016). *Mənəvi dəyərlərin sosial mahiyyəti və funksiyaları*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
42. Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. New York, NY: Doubleday.
43. Manafova, M. C., Əfəndiyeva, N. T., & Şahhüseynova, S. A. (Red.). (2010). *Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi: Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Sabah Nəşriyyatı. (Əsərin orijinal nəşri 2008-ci ildir, 876 s.)
44. McCleary, R. M. (2007). Salvation, damnation, and economic incentives. *Journal of Contemporary Religion*, 22(1), 49–74. <https://doi.org/10.1080/13537900601114503>
45. McClelland, D. C. (1971). *The achieving society*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
46. Mead, M. (1953). *Cultural patterns and technical change*. New York, NY: Columbia University Press.
47. Nakvi, N. H. (1985). *Ekonomi ve ahlak* (İ. Kutluer, Trans.). İstanbul: İnsan Yayınları.
48. Nee, V. (2005). The new institutionalisms in economics and sociology. In N. Smelser & R. Swedberg (Eds.), *The handbook of economic sociology* (2nd ed., pp. 49–74). Princeton University Press.
49. Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.

50. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
51. Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
52. Pye, L. W., & Verba, S. (Eds.). (2016). *Political culture and political development* (Studies in Political Development Series, Vol. 5). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400875320>
53. Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press.
54. Schinzinger F. (1987). German Historical School. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol. 2, London: Palgrave Macmillan.
55. Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 23–47. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1999.tb00047.x>
56. Sen, A. (2004). How does culture matter? In V. Rao & M. Walton (Eds.), *Culture and public action* (pp. 37–58). Stanford University Press.
57. Swedberg, R. (2003). *Principles of economic sociology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
58. Tarhan, N. (2022). Değerler psikolojisi ve insan: Güzel insan modeli — Ailede, toplumda, siyasette değerler psikolojisi. *Timaş Yayınları*.
59. Ward, C. (2020). Understanding social capital: Contemporary perspectives. *Sociology Compass*, 14(1), e12750.
60. Weber, R. A., & Dawes, R. M. (2010). Behavioral economics and institutional design. In P. Diamond & H. Vartiainen (Eds.), *Behavioral economics and its applications* (pp. 277–293). Princeton University Press.
61. Williamson, O. E., & Mathers, C. (2011). The role of culture in economic performance: Evidence from cross-country analysis. *Journal of Institutional Economics*, 7(2), 233–256.
62. Zak, P. J., & Knack, S. (2001). Trust and growth. *The Economic Journal*, 111(470), 295–321.
63. Шварц, Ш. Х. (2008). Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий. *Психологический журнал Высшей школы экономики*, 5(2), 37–67.

Культурно-нравственные ценности и их влияние на экономическое развитие: сравнительный анализ теоретических и эмпирических исследований (XX–XXI века)

Айшель Аширлы

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики
Институт экономики, Научный сотрудник отдела «Теоретические основы экономической политики»,
диссертант

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Резюме: Цель исследования: Основная цель данного исследования — систематизировать влияние нравственных ценностей на экономическое развитие на основе многомерного теоретического и эмпирического подхода, а также определить аналитические границы понятия «нравственные ценности» в контексте экономического поведения и институциональной стабильности. Исследование направлено на выявление того, как нравственные ценности проявляются в религиозно-этическом и социокультурном измерениях, а также на определение косвенных механизмов их воздействия на экономическую

деятельность и показатели благосостояния.

Методология исследования: Методологически исследование основано на систематическом обзоре литературы и сравнительном анализе. С помощью литературного обзора были классифицированы теоретические и эмпирические работы, изучающие влияние нравственных и культурных факторов на экономическое развитие; с помощью сравнительного анализа были выявлены различия подходов, концептуальные сходства и методологические границы между ними.

Оригинальность и научная новизна оригинальность исследования: Научная новизна исследования заключается в том, что оно рассматривает нравственные и культурные ценности не только в религиозно-этическом контексте, но и в рамках понятия «культурно-нравственное программное обеспечение», соединяющего их с поведенческими и институциональными основами экономической деятельности. Такой подход аналитически демонстрирует формирующую роль нравственных ценностей в процессе экономического развития через механизмы культурных кодов, социального капитала и институциональной среды.

Ключевые слова: нравственные ценности, культура, религия, этика, институционализм, социальный капитал, экономическая социология, экономическое развитие.